

عوامل ایجاد تحول اخلاقی در جامعه ایران بعد از انقلاب

مهسا توکلی^۱

چکیده

مسئله‌ی تحول ارزشهای اخلاقی در جامعه‌ی ایران امروز، نسبت به سالهای آغازین انقلاب اسلامی مورد سوال بسیاری می باشد و اینکه طبق مشاهدات میدانی و آمار و ارقام ارائه شده در رسانه ها، دلایل از بین رفتن یا حداقل کمرنگ شدن راست گویی، سخاوت، مهربانی، ادب، امانت داری، عدالت اجتماعی و مردم دوستی در بین بعضی افراد چیست ؟

هدف از این مقاله بررسی علل تغییرات و راه های رسیدن به جامعه اخلاقی است. در این نوشتار که به روش توصیفی انجام شده و دارای سه بخش اخلاق خانوادگی، اخلاق شهروندی و اخلاق حرفه‌ای است، ابتدا به فواید ملتزم بودن به ارزشهای اخلاقی در زندگی و سپس به چرایی تغییر و تحول آنها در بین بخشهایی از افراد جامعه پرداخته شده من جمله : فاصله گرفتن از اصل دین و بالطبع از اخلاق مداری به سبب اختلاف طبقاتی و وجود مشکلات اقتصادی و فقر که در اثر خطاهای دولتمردان و حاکمان جامعه ایجاد شده و در خدمت قرار گرفتن دین برای سیاستمداران، آسیب جدی به آن وارد آورده است .

همچنین نفوذ ارزشهای مادی در عرصه های زندگی سبب شده ارزش های اخلاقی مانند از خود گذشتگی جای خود را به ارزشهای مبتنی بر پول بدهند که گسترش مظاهر مدرنیته و جوانی جمعیت و افزایش سطح سواد و ورود فناوری های جدید مزید بر علت بوده و سبب تحول در نگرشها و ارزش های جامعه شده است. پس از آن در این نوشتار راهکارهایی جهت استحکام التزام به اخلاقیات ارائه گردیده است .

از مهم ترین نتایج این مقاله این است که اولاً پس از بررسی دلایل این تحولات، به صدمات و عوارض ناشی از بی اخلاقی ها در زندگی فردی و اجتماعی پرداخته و ثانیاً پس از تلنگر زدن به فطرت انسان و بیدار کردن حس نیاز به وجود یک جامعه‌ی پایبند به ارزشهای اخلاقی او را در جهت نیل به این مهم یاری می دهد.

واژه های کلیدی: ارزش، اخلاق، جامعه، تحول، اخلاق مداری

۱. طلبه سطح دو حوزه علمیه الزهرا (سلام الله علیها) تهران.

مقدمه

با توجه به اهمیت نقش ارزشهای اسلامی در زندگی بشر برای نیل به سعادت دنیوی و اخروی، و نقطه عطف بودن انقلاب اسلامی ایران در بازیابی و اجرای باورهای دینی جامعه پس از دوران سیاه طاغوت؛ پاسخ این سوال حائز اهمیت است: که چرا پس از گذر چند دهه، ارزشهای دینی بویژه پایبندی به اخلاقیات نسبت به دهه‌ی ابتدایی پیروزی انقلاب در جامعه، دچار تغییراتی شده است؟ و خود محوری و منیت و عدم توجه به ارزشهای اخلاقی مانند ایثار، تعاون، بخشش و... در بین برخی افراد جامعه در حال گسترش بوده و پایبندی به رفتارهای اخلاق مآبانه بین بعضی کم رنگ شده است؟

لذا این مقاله درصدد تبیین تاثیر مثبت اخلاق مداری دینی در زندگی خانوادگی و اجتماعی و علل متفاوت بودن آن در سنوات اخیر است؛ و اینکه چگونه می توان میزان پایبندی به اخلاقیات در جامعه را بسوی رشد و پیشرفت بیشتر، متمایل کرد؟

احترام و پایبندی به ارزشهای اخلاقی و اسلامی از جمله مسائل کلیدی در زندگی ایرانی ها است به طوری که توجه به آن تاثیر مهمی در سبک زندگی افراد و نوع ارتباطات در جامعه می گذارد و عدم توجه به این مسئله ابعاد مختلفی چون حوزه‌ی فرهنگ، خانواده آموزش و پرورش و... را تحت تاثیر قرار می دهد و ضررهای جبران ناپذیری را به جامعه‌ی اسلامی ایرانی وارد خواهد کرد. لذا پس از بررسی دلایل کلی ایجاد این تغییرات به اهمیت رجوع و تقید به آن ارزشها پرداخته و راهکارهای بازگشت به آن دوران طلایی را ارائه می دهیم همان احکام درخشانی که انگیزه و موتور محرک پیروزی انقلاب اسلامی بودند.

پس از گذر از التهابات ناشی از انقلاب و ثبات یافتن نسبی نظام، علی رغم گذر از چالش هایی چون هشت سال دفاع مقدس فشارهای خارجی و انواع تحریم ها و غرض ورزی های دشمنان داخلی، تلاشهای گروه های تجزیه طلب جهت تضعیف نظام و... جامعه‌ی ایران، به امید داشتن حیات طیبه‌ی آرمانی، در سایه ولایت الله (جل جلاله) و معصومین (علیهم السلام) و ولایت فقیه، به سازندگی پرداخت تا خرابی ها را بازسازی کند و با کار و تلاش و کوشش درصدد برآمد تا زندگی آرام و به دور از دغدغه برای خود فراهم سازد. در این میان بنابر دلایل متعدد، ارزشها و اعتقادات برخی افراد و بالطبع اجتماع، اندک اندک با آنچه در ابتدای انقلاب اسلامی، چراغ راه شده بود، زاویه گرفت و رو به افول نهاد.

دراین رابطه کتب و مقالات و مصاحبه هایی وجود دارد. از جمله :

کتاب " رصد ارزشهای اخلاقی در جامعه ایران"^۱ ، کتاب " چه شد "^۲

^۱ سجاد یاهک ، سما کشاورز

^۲ محسن گودرزی

مقاله " دگرگونی ارزشهای دینی و انقلابی در مقایسه‌ی دو نسل "^۱

مصاحبه‌ی روزنامه وطن امروز با " احسان شریعتی " سال ۱۳۹۹

که برخی به جمع آوری آراء و نظرات مختلف پرداخته اند و بسیاری به سبک اعتراضی درصدد نقد و ایرادگیری به نظام اسلامی هستند و تعدادی از آنها فقط به شکاف اهمیت دادن به ارزشها، بین دو نسل جوان و غیر جوان پرداخته اند و اکثر آنها علت انحطاطات اخلاقی را صرفا به گردن مجریان حکومت می اندازند و در پی سیاه نمایی اند.

دراین مقاله به بررسی دلایل بیشتر و گسترده تر پرداخته خواهد شد.

روش مقاله کتابخانه ای و توصیفی است .

سوال اصلی: از این رو مقاله‌ی حاضر، درصدد پاسخ به این سوال است که چرا در جامعه‌ی ایران امروز ارزشهای ممتاز دینی بویژه اخلاق مداری دینی در بین بعضی از افراد چه فرو دست و چه کارگزار، کم رنگ شده و این مهم، چه خطراتی را در پی خواهد داشت؟ و برای بازگشت به ارزش محوری رفتاری و عملی چه باید کرد؟

عوامل موثر در تغییر اخلاقیات در جامعه پس از دهه اول انقلاب اسلامی چیست؟

عوامل درونی کدامند؟ { (اجتماع: سیاسی، فرهنگی)، جامعه، خانواده }

عوامل خارجی کدامند؟ (سیاسی، فرهنگی)

راهکارها کدام است؟

آیا علت اصلی کم اهمیت شدن ارزشهای اسلامی و اخلاقی در بین برخی افراد حاکمان جامعه بوده اند ؟
نقش تبلیغات ضد دینی دشمنان خارجی و اذنان داخلی آنها، همراه با فراگیر شدن رسانه های ارتباط جمعی چیست ؟

آیا سطح سواد و یا وضعیت اقتصادی افراد در ایجاد این تغییرات موثر بوده است ؟

در کدامیک از دهه های پس از انقلاب این پیامد سوء بیشتر به چشم می خورد ؟ چرا ؟

برای بازگشت به دوران طلایی و آرمانی ابتدای انقلاب اسلامی چه باید کرد ؟

۱ – مفهوم شناسی

در بررسی واژه هایی که مربوط به عوامل پیشرفت جامعه است، واژه های پیشرفت و جامعه مورد بررسی قرار گرفته و نظرات لغویون فارسی و عرب زبان در مورد هر یک از اینها به شرح ذیل ارائه می گردد:

الف (مفهوم لغوی تحول

^۱ مریم رفعت جاه ، شایسته شمسایی

دهخدا در فرهنگ لغات آن را از ریشه ح و ل به معنای از جای به جای شدن می داند^۱

در فرهنگ معین به معنای گشتن، دگرگون شدن

در فرهنگ عمید^۲ به معنای منقلب و دگرگون شدن آمده

در فرهنگ هوشیار به معنای انتقال از جایی به جای دیگر

در فرهنگ المعانی به معنای انتقال از جایی به جایی دیگر؛ دگرگونی؛ تبدیل شدن؛ عوض شدن؛ تغییر شکل دادن راغب در مفردات^۳ تبدیل چیزی به چیز دیگر

بنابر این از مجموع نظرات بدست می آید که تحول به معنای تغییر و تبدیل از حالتی به حالت دیگر می باشد.

ب (مفهوم اصطلاحی تحول

تحول لغوی به معنای هر دگرگونی نیست؛ بلکه منظور از آن، دگرگونی رو به کمال و برطرف کردن نقصها و پر کردن خلاها و به کار گیری روشهای موثر برای تغییر مطلوب است.^۴

ج (مفهوم لغوی اخلاق

واژه اخلاق در لغت دارای معانی چون خلق و خوی و عادت بکار رفته^۵ و نیز در لغت به معنای هنجارهای مورد قبول جامعه که نشانه درستی و نادرستی رفتار اشخاص است و مترادف با عادت، خصلت، منش و خلق و خوی می باشد^۶

د (مفهوم اصطلاحی اخلاق

^۱ جلد ۲، ص ۳۱۰۶

^۲ جلد ۱، ص ۲۰۴

^۳ جلد ۱، ص ۸۰

^۴ حوزه علمیه تبیان

^۵ فرهنگ معین، نشر ساحل

^۶ دهخدا، جلد ۱، ص ۱۵۹۰؛ عمید، ص ۹۹

همان حالت نفسانی است که انسان را به انجام کارهایی دعوت می کند که بی نیاز از تفکر و اندیشه اند^۱ و نیز عملی است که از ملکات و صفات خوب و بد و ریشه ها و آثارش سخن می گوید^۲ و دانش نیک و بد خوی ها و یکی از سه بخش فلسفه عملیه و تدبیر انسان در نفس خود^۳ بنابر این اخلاق مجموعه صفات روحی و باطنی انسان است و گاه به برخی رفتارهایی که از خلیات نشات می گیرند نیز اخلاق گفته می شود.

ه) مفهوم لغوی جامعه

واژه جامعه (تانیث جامع) به معنای مردم یک شهر یا کشور یا ده - اجتماع - دیگ بزرگ - گردآورنده - فراهم کننده گفته می شود^۴ و نیز به معنای سازمان - گروه - جمعیت - نظام اجتماعی - اشتراک مساعی آمده^۵، همچنین به معنای گروه مردم یک شهر یا کشور یا جهان - صنفی از مردم و بشریت^۶

و) مفهوم اصطلاحی جامعه

صنفی از مردم که بر مبنای خواست آزادانه و آگاهانه‌ی اکثریت آنها در شکل گیری حکومت و رعایت حقوق بشر و قانون مندانانه اداره می شود^۷، مجموعه ای از افراد انسانی که با نظارت و آداب و سنن و قوانین خاص بهم پیوند خورده و زندگی دست جمعی دارند.^۸ جمع کثیری از انسانها که به خاطر یک سلسله از نیازها تحت نفوذ یکسری تفکرات و آرمانها، زندگی مشترک دارند.^۹ گروهی از مردم که برای رسیدن به هدف مخصوص تحت قوانین معین گرد هم جمع آمده اند و جامعه، ابداع انسان و نتیجه‌ی قرارداد است.^{۱۰}

^۱ ابن مسکویه، تجارب الامم، جلد ۶

^۲ مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن

^۳ دهخدا

^۴ دهخدا ج ۵ ص ۷۴۰۱

^۵ فرهنگ آبادیس

^۶ فرهنگ معین ص ۳۵۹

^۷ معین، ص ۳۵۹

^۸ مرتضی مطهری، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی

^۹ مصباح یزدی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن

^{۱۰} بروس کوهن، مبانی جامعه شناسی

^{۱۱} دهخدا

ارزشهای اجتماعی برخاسته از فرهنگ، سیاست، اخلاق، حتی اقتصاد است؛ که از جمله این ارزشها وجدان کاری است و نیز تعلیمات و تاکید مسئولین و التزام عملی ایشان به وقت شناسی و رعایت حقوق جمعی و حسن خلق و خوی؛ سبب ایجاد اعتماد و شور و اشتیاق شده و جو روانی محیط کار را بهبود می بخشد. با وجودی که تعدادی از عوامل موثر در ایجاد وجدان کاری، به شخصیت افراد مربوط است و تحت تاثیر خلق و خوی ژنتیکی ایشان می باشد؛ لیکن تعدادی از آنها اکتسابی و قابل یادگیری هستند و ضروری است که هنگام جذب و بکارگیری اشخاص در سازمانها، به این متغیرهای شخصیتی و اکتسابی افراد دقت شود تا آنها که مناسب ترند بکار گرفته شوند.

البته سبک مدیریت در ایران عدم کارایی خود را نشان داده است. سطح پایین بهره وری، انگیزه های پایین نیروی کار و خلاقیت و نوآوری، بازدهی اندک، عدم توسعه‌ی مطلوب و کارایی ناچیز مدیران، همگی حاکی از وجود سبک نادرست مدیریتی در شرکتهای دولتی و خصوصی است؛ به همین دلیل توجه به پررنگ کردن نقش کارکنان و مشارکت آنها در امور، با توجه به تخصص و تجربه اشان لازم به نظر می رسد؛ که البته نیازمند به پژوهش های علمی بیشتر و دقیق تر است. ^۱ا تناسب بین تخصص و تجربه و شخصیت با شغل برقرار شود و شرایط برای رضایت کارکنان از در آمد و مزایا و امکانات در محیط کار فراهم گردد؛ شیوه های مدیریتی مشارکتی گسترش یابد و مشاغل بر مبنای توانایی و تمایل کارکنان توزیع شود تا شاهد افزایش وجدان کاری در جامعه باشیم.

ج (امانت داری

از مهم ترین دغدغه های عصر ما تضعیف خصلت نیکو و خدا پسندانه‌ی امانت داری است که فرا گیر شدن آن، تاثیر منفی در جامعه خواهد داشت و حتی ممکن است این صفت والا، جایگاه ارزشمند خود را از دست بدهد و انسانهای امین، نکوهش شوند و افراد خیانت پیشه مورد مدح قرار گیرند؛ و این همان وارونه شدن ارزشهاست که در کلام امیر المومنین (ع) بدین صورت ذکر شده: راستی از میان رفته و دروغ شایع می شود و مردم در زبان با هم دوست و در دل با هم دشمن می شوند، به گناه افتخار می کنند و از پاکدامنی به شگفت می آیند و اسلام را چون پوستینی وارونه می پوشند. ^۲

از جمله اوصاف انبیاء الهی که در قرآن به آن تاکید شده، امانت داری است. خداوند در قرآن می فرماید: "انی لکم رسول امین" ^۳ (همانا من برای شما فرستاده ای امانت دار هستم) پس می توان گفت که امانت، تنها شامل اموال نیست بلکه امانات معنوی را نیز در بر می گیرد. امانت داری آن است که فردی به فرد دیگر چیزی را جهت نگهداری و حفاظت بسپارد و آن شخص قبول کند؛ دراین صورت شخص امانت دار موظف است بدون کوچکترین دخل و تصرف خارج از توافق فی مابین، مورد امانت را حفظ کرده و به صاحبش برگرداند. مثلا در

^۱ دادگران

^۲ نهج البلاغه، خطبه ۱۰۸

^۳ شعرا، ۱۲۵

مورد پخت و تولید نان، توافق بین مشتری و نانوا این است که نانوا، خمیر را که در حکم امانت مشتری نزد اوست بدون جوش شیرین فرآوری و آماده کند و اگر غیر از این عمل کند امانت دار نیست.^۱ رعایت امانت داری و ترک خیانت، اولاً از دستورهای بین المللی اسلام است که باید نسبت به همه‌ی افراد چه مسلمان و چه غیره باید رعایت شود و ثانیاً نسبت به صاحبان امانت، این وظیفه، دارای گستره‌ی وسیعی است؛ که هم خدا صاحب امانت است و هم رسول و هم مردم؛ که باید آن را ادا کرد و ثالثاً نسبت به مصادیق آن نیز دارای شمول و گستردگی است، برخی مصادیق آن مادی و برخی اجتماعی است.

اعتماد اجتماعی از سرمایه‌های اصلی و از نیازهای اساسی اجتماع بشری است. به صورتی که سلب اعتماد مردم از یکدیگر سبب تزلزل روابط و پیوندها می‌شود و اگر در جامعه این عدم اعتماد متقابل بین مردم و مسئولان بوجود آید؛ نظام اجتماعی فرو می‌ریزد. از عواملی که در تحقق اعتماد نقش دارد، امانت داری است. از این رو خداوند آن را از ویژگی‌های مومنان بر شمرده است: "الذینهم لاماناتهم و عهدهم راعون"^۲

از نظر اسلام جایگاه و مقام نیز یک امانت جمعی به شمار می‌آید؛ از این رو امیرالمومنین (ع) در نامه‌ای که به یکی از فرماندارانش می‌نویسد، می‌فرماید: جایگاهی و مقامی که داری، لقمه نان نیست بلکه امانتی به عهده‌ی توست آن که تو را به کار گمارده، نگهداری امانت را به تو سپرده است.^۳ و همچنین اسرار نیز امانت اند و عدم حفظ آنها خیانت می‌باشد.^۴

برای اینکه بدانیم چه عواملی سبب تقویت این ارزش اخلاقی می‌شوند، روش‌های متعددی وجود دارد. به تعدادی که از منظر قرآن و اهل بیت (ع) بیان شده اند، اشاره می‌کنیم:

۱ - اهمیت امانت داری و آثار مثبت آن را در جامعه برای همگان آشکار کنیم و از فوائد و برکات مادی و معنوی آن سخن بگوئیم.

۲- این فرضیه را عملاً آموزش دهیم و مانند بزرگان دین الگویی تمام و کمال برای دیگران باشیم و در این راستا اسوه‌های امین را به مردم معرفی کنیم و نمونه‌های عینی و ملموس از عصر خود را شناسایی کرده و معرفی کنیم و در مورد آن فیلم و داستان بنویسیم.^۵

۳- به تشویق و تکریم انسانهای امین بپردازیم؛ بویژه دست اندرکاران و متولیان جامعه در برابر فردی که دلسوزانه و مخلصانه نیکوکاری می‌کند بی تفاوت نباشند تا او برای ادامه‌ی فعالیت تشویق شود زیرا که از نظر اسلام تشویق و تنبیه، یک اصل مسلم تربیتی است.

^۱ حسین صادقی

^۲ مومنون، ۸

^۳ نهج البلاغه، نامه ۵

^۴ جوادی آملی

^۵ عبد الکریم پاک نیا

۴- برنامه های فرهنگی و تبلیغی بطور مداوم و مکرر جهت ترویج امانت داری وجود داشته باشد؛ زیرا که تکرار موضوع از جمله مسائلی است که در سیره ی معصومین علیهم السلام مشاهده می شود. مانند مفاهیم موجود در ادعیه و احادیث: برترین ایمان امانتداری است و زشت ترین اخلاق خیانت کردن است.^۱

در عصر کنونی دور شدن برخی، از معنویات. جلوه گری دائمی فرهنگ و ارزشهای غربی و گسترش تجمل گرایی و خود پرستی از یک طرف و عملکرد برخی حاکمان در دهه های اخیر، من جمله: فسادهای مالی و اختلاس و ارتشاء ها از سوی دیگر؛ سبب کم رنگ شدن این ارزش اجتماعی بویژه در میان افراد شاغل در حرفه ها و مشاغل شده است؛ و اگر عبرت گرفتن از عاقبت شوم آنهایی که به امانات خیانت کردند و سپس به زباله دان تاریخ پیوستند، فراگیر شود و دسترسی به مطالعه ی تاریخ گذشتگان بیشتر و با روش های نوین و جذاب در اختیار دانش آموزان و دانشجویان قرارگیرد، می توان این فضیلت اخلاقی را بار دیگر در جامعه بطور فراگیرتری مشاهده کرد. مانند سالهای ابتدایی پس از پیروزی انقلاب اسلامی، بویژه هشت سال دفاع مقدس که شاهد زیباترین و ناب ترین جلوه های امانت داری بودیم؛ آنجا که فرماندهانی چون شهید همت و شهید باکری حتی به اندازه ی یک گلوله یا یک خودکار از بیت المال، در حق مردم خیانت نکردند و امانت داری را به وجه اکمل به نمایش گذاشتند. امثال آنها بودند که اعتماد اجتماعی را افزایش می دادند و این سبب می شد اکثر آحاد ملت دست در دست و پشت به پشت یکدیگر با دل و جان، از میهن اسلامی حفاظت کردند و آرزوهای دشمنان در دستیابی به حتی یک وجب از خاکش را با خود آنها به جهنم فرستادند. به امید بازگشت به آن دوران طلایی، که با وجود همه ی مشکلات، به دلیل رشد اخلاقیات در جامعه و اعتماد به یکدیگر، برگ زرینی شد در تاریخ میهن اسلامی عزیزمان.

نتیجه

بنا بر این با توجه به مطالب ذکر شده، مقاله حاضر این نکته را بیان کرد، که در بخشهایی از جامعه کنونی ایران، ارزشهای اخلاقی نسبت به سالهای ابتدایی پیروزی انقلاب اسلامی در حد قابل تاملی کاهش یافته

۱ غرالحکم، ۲۹۰۵، ۲۹۰۶

و آمار و ارقام بدست آمده، شاهد بر این مدعاست. و افول این ارزشها هم در سطح خانواده و هم اجتماعات شهری و روستایی و هم جوامع شغلی، مشاهده می شود؛ و اینکه با تغییر در رفتار و عملکرد حاکمان و مسئولان، که الگوی تمام افراد هستند و نیز تلاش در جهت یاد آوری اهمیت ملتزم بودن به اخلاقیات برای حفظ امنیت و آرامش و داشتن زندگی ایده آل خدا پسندانه، می توان نقشه‌ی آرمان شهر زندگی در سایه‌ی اخلاقیات و ارزشهای اسلامی را بویژه برای نسل جوان به زیبایی ترسیم نمود؛ همانگونه که در دوران کوتاه ولی پر برکت دولت خدمتگزار شهید والا مقام، دکتر رئیسی، جوانه های عشق به خادمین و امید به داشتن یک جامعه با ایده آل های مورد رضایت خداوند، در دل بسیاری از افراد روئید و رشد کرد و به یک سیل سبز تبدیل شد و خادم ملت را برشانه و با زلال اشک تا خانه ابدی بدرقه کرد. و پس از ترسیم نقشه، باید با تکریم از الگوهای موجود و معرفی آنها قدمهای موثری در احیاء اخلاقیات برداشت؛ که از بارزترین اسوه ها، معصومین علیهم السلام هستند که در تمام لحظات عمر با برکتشان با سیره و سخن های نورانی؛ تا ابد ، بهترین راهنمای بشریت هستند و خواهند بود. که با دقت در احادیث باقی مانده از ایشان هم می توان به الگوی مناسبی دست یافت و هم به اهمیت دنیوی و اخروی التزام به اخلاقیات و ارزشهای دینی ، پی برد ؛ تا در سطوح مختلف ارتباطات اجتماعی، شاهد افزایش نועدوستی و کاهش ناامیدی و انفعال اجتماعی، باشیم و با افزایش همدلی و ارتقاء مسئولیت پذیری در جامعه، به امنیت و ثبات آن بیفزاییم.

منابع و مآخذ

- ۱ - قران کریم
- ۲ - نهج البلاغه
- ۳ - غررالحکم و درر الکلم - تمیمی امدی - عبدالواحد بن محمد - شرح محمد تقی خوانساری. تهران. دانشگاه تهران. ۱۳۷۳.
- ۴ - دهخدا. نشر دانشگاه تهران. ۱۳۷۷. ج ۳. ص ۳۵۷۸
- ۵ - فصلنامه علمی پژوهشی. انسان پژوهی دینی. سال ۱۲. شماره ۳۳. تابستان ۹۴. صفحات ۲۰-۲۵. صمد مهرورز - عبدالله نصری
- ۶ - رصد ارزشهای اخلاقی در جامعه ایران. سجاد یاهک - سماء کشاورز. ناشر: مرکز رصد فرهنگی سال ۱۴۰۰
- ۷ - افول دینداری و معنویت در ایران، توهم یا واقعیت. محمدرضا طالبان. نشر حوزه و دانشگاه ۱۳۸۲
- ۸ - رفتار شهروندی سازمانی از تئوری تا عمل. سید محمد مقیمی. نشر فرهنگ شماره ۱۱ صفحات ۴۸-۱۹. سال ۱۳۸۴
- ۹ - بررسی بی تفاوتی و ناعدوستی در جامعه شهری و عوامل موثر بر آن - نشر دانشگاه شاهد. شماره ۳۲. اردیبهشت ۱۳۸۶. دکتر صمد کلانتری - مهدی ادیبی - رسول ربانی - سیروس احمدی.
- ۱۰ - فرهنگ عمید نشر امیر کبیر ۱۳۵۸. جلد ۱ ص ۱۱۲
- ۱۱ - فرهنگ معین نشر ساحل ۱۳۸۴ ص ۹۴
- ۱۲ - مفردات راغب ج ۱ ص ۸
- ۱۳ - قاموس المحيط ج ۳ ص ۳۲۹
- ۱۴ - لسان العرب ج ۱ ص ۱۱۵ نشر اعلمی
- ۱۵ - رفتار شهروندی سازمانی از تئوری تا عمل سید محمد مقیمی. نشر فرهنگ. ۱۳۸۴. ش ۱۱
- ۱۶ - جامعه و تاریخ از دیدگاه قران. علامه مصباح. ص ۷۵
- ۱۷ - مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی. شهید مطهری. ص ۳۰
- ۱۸ - چه شد ؟. محسن گودرزی. نشر اگر. ۱۴۰۱. فصل ۱۳. ص ۸۸
- ۱۹ - روزنامه صبح امروز و احسان شریعتی. ۹۹/۱۱/۲۱
- ۲۰ - دگرگونی ارزشهای دینی و انقلابی در مقایسه دو نسل. مریم رفعت جاه. شایسته شمسایی. نشر پژوهش سال ۹۹. شماره ۱۹. صفحات ۳۱-۵۴
- ۲۱ - انقلاب و ارزشها. علی ذو علم - پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه ص ۲۳۷
- ۲۲ - عوامل افول ارزشها در خانواده معاصر. نشر ۱۴۰۰